

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**ƏRƏBDİLLİ KLASSİK ŞƏRQ ƏDƏBİYYATINDA
AZADFİKİRLİLİK VƏ ŞÜUBİ CƏRƏYANI**

İxtisas: 5718.01-Dünya ədəbiyyatı
(Ərəb ədəbiyyatı)

Elm sahəsi filologiya

İddiaçı: Cəmilə Vaqif qızı Dəmirova

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AFTOREFERATI

BAKI 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və təqdimi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

Filologiya elmləri doktoru, professor
Aida Şahlar qızı Qasımova

Rəsmi oponentlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Qaley Əli oğlu Allahverdiyev

filologiya elmləri doktoru, dosent
Mahirə Həmid qızı Quliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Zenfira Ədhəm qızı Şıxəlibəyli

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 – Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri
doktoru, professor
Baxşəliyeva Gövhər Baxşəli qızı

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru , dosent
Kərimova Xanımzər Əli qızı

Elmi seminarın sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri
doktoru, professor
İmanov Muxtar Kazım oğlu

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Klassik ərəb ədəbiyyatının inkişafında ərəblərlə yanaşı digər xalqların nümayəndələri də yaxından iştirak etmişlər. Hələ islamdan öncə həbəş əsilli şairlərin yaradıcılığı cahiliyyə poeziyasının mühüm bir qolunu təşkil edirdi. İslamın bir din kimi yaranması fətuhət və başqa ərəzilərin istilasını ilə müşayiət edildiyindən, bu, dinin yalnız böyük ərəzilərdə yayılması ilə deyil, həm də islamın elm və mədəniyyət mərkəzlərinə başqa xalqların nümayəndələrinin axını ilə də nəticələndi.

Ərəb dünyasındakı əcəm xalqlarının nümayəndələrinin əksəriyyəti islamı qəbul edib əsirlikdən qurtulmuş məvalilər idi. Şüubilik hərəkatının yaradıcıları olan məvalilər sadəcə yadellilər olmayıb, ərəb təəssübkeşliyinə qarşı çıxan mühüm qüvvə sayılırdılar. Əgər islamaqədərki poeziyada səalik şairlər ərəblərin qəbilə qanunlarına qarşı çıxırdılarsa, islam dövrünün “özgələri” ilk vaxtlar bütün müsəlmanların bərabərliyi ideyasını ilə çıxış edirdilər. Bütün müsəlmanların bərabərliyi islam dininin əsas prinsiplərindən biri idi və Quranda əksini tapmışdır. Lakin çox keçmir ki, onların iddiaları genişləniib anti-ərəb və anti-islam xüsusiyyətləri kəsb edir. Bu hərəkatın yaranmasına səbəb cəmiyyətdə hökm sürən haqsızlıq, ərəb hegemonluğu idi. Beləliklə, ərəb təəssübkeşliyi ədəbiyyata qeyri-ərəblərin ərəb ağalığına və bəzən islama qarşı çıxan üsyankar əhval-ruhiyyəsini gətirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, şüubilər zaman-zaman bütün müsəlmanların bərabərliyi ideyasından uzaqlaşaraq öz keçmiş mədəniyyətləri ilə öyünür, ərəblərin səhra həyatını təhqirlərə məruz qoyurdular. Bu motivlər şüubi ədəbiyyatının əsas istiqamətini təşkil edirdi. Anti-ərəb əhval-ruhiyyəsi çox keçmir ki, islama qarşı çıxış edən boyalarla rənglənir. Eyni zamanda ərəb ədəbiyyatının qızıl əsri sayılan VIII-X əsrlərdə poeziyada özünü tez-tez göstərən zindqlik, manixeyçilik motivlərinin və dualizmin ideyalarının da şüubi şairlərin yaradıcılığında əsas yer tutduğunu qeyd etmək lazımdır. Təqdim edilən dissertasiya işi heterodoks

ideyaların ədəbiyyatda inikasının öyrənilməsi baxımından da önəm daşıyır.

Dinin hegemon olduğu cəmiyyətdə azadfikirlilik də çox zaman dini əhəmiyyət kəsb edirdi. Şüubi şairlər Əməvi və Abbasi sülalələrinə qarşı əsas müxalif qüvvə olan şiələrin ideologiyasından bəhrələndilər. Bu səbəbdən, şüubiliyin şiəliklə əlaqəli tədqiqi ədəbiyyatda azadfikirliliyin məzhəbçilik xüsusiyyəti kəsb etməsini əks etdirir.

Beləliklə, hakim sülalənin ərəb təəssübkeşliyi siyasəti bəzən islam ayin və ehkamlarına qarşı etinasızlıq, bəzən də heterodoks düşüncə kəsb edir. Abbasilər dövrü ədəbiyyatında zindqlik, manixeyçilik ilk növbədə qeyri-ərəblərin düşüncəsini əks etdirir, şiəliyə meyilli motivlər də əcəm şairlərin yaradıcılığında mühüm yer tutur. Beləliklə, ərəb ədəbiyyatının bütün tarixi boyu üsyançı bir ideologiyanı və azadfikirliliyi əks etdirən nümunələri yaranır. Yadellilər və onların şüubilik hərəkatı ərəb xilafətində və ərəb ədəbiyyatında azadfikirliliyin qarşısı olur.

Müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılaşdığı ərəb-islam mühitində şüubilik ideyaları özünə geniş yer etdikcə, intellektual-mədəni həyat da canlanır, müxtəlif ədəbi-ictimai mövqedən çıxış edən insanların geniş mübahisəsinə səbəb olurdu. Düşünürük ki, ədəbiyyatda da təzahürünü tapan bu kimi mübahisəli problemlərin tədqiqi olduqca vacib sayılan məsələlərdəndir. Bu eləcə də müasir dövrümüzdə multikultural cəmiyyətlərdə baş verən ədəbi prosesləri izləmək baxımından önəmlidir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında şüubilik hərəkatı maraq doğuran məsələlərdən olmuşdur. Buna misal olaraq Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danişməndani-Azərbaycan” əsərindəki qısa qeydi göstərə bilərik.¹ Bunun ardınca professor M.Mahmudov “Ərəbcə yazmış azərbaycanlı ədib və şairlər” adlı əsərində şüubiliyə ayrıca bir hissə həsr etmişdir. M.Mahmudov Azərbaycandan olan məvali şairlərin həyat və yaradıcılığını öyrənərkən şüubilik hərəkatına toxunmuş, onun görkəmli nümayəndəsi İsmayıl ibn Yəssar barədə

¹Tərbiyət, M. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı: Azərneşr, 1987. 462 s

məlumat vermişdir.² Daha sonra akademik G.Baxşəliyeva Əbul-Fərəc əl-İsfahaninin “Kitəb əl-Əğani” əsərinin Azərbaycandan olan məvali şairlər – Musa Şəhəvat, Əbul-Abbas əl-Əma və İsmayıl ibn Yəssarla bağlı hissələrini dilimizə tərcümə etmiş, burada İsmayıl ibn Yəssarı şüubi şair kimi araşdırmışdır.³ Onu da qeyd etməliyik ki, yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz hər iki tədqiqat əsəri şüubilik hərəkatının Azərbaycanla əlaqəli şəkildə tədqiqi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Professor İ.Həmidov “Ибн Кутайба Динавари” kitabında İbn Quteybənin yaradıcılığında şüubiliklə bağlı məsələləri izah etmiş, onun əsərlərində şüubiliyin mahiyyətini göstərmişdir.⁴

Tədqiqat işinin mövzusu ilə bağlı Qərbi Avropa müəlliflərindən H.A.R.Gibbin “Social Significance of the Shuubiyya”⁵, I.Qoldzierin “Shuubiyya”⁶, S.Sarvanın “Cultural Polemics in the Early Islamic World: Shuubiyya controversy”⁷, A.Taherinin “Zandaqa in the early Abbasid period”⁸ və digər əsərləri qeyd etmək olar.

Orta əsr ərəb mənbələrindən Əbu Osman əl-Cahizin البيان والتبيين (əl-Bəyan və ət-Təbyin)⁹ və İbn Abd Rəbbihinin العقد الفريد (əl-İqd əl-Fərid)¹⁰, həmçinin ərəb müəllifləri arasında Əhməd

²Mahmudov, M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı ədib və şairlər. Bakı: Elm, 1983. 205 s. s.173

³Бахшалиева, Г. Книга песен Абу-л-Фараджа ал-Исфахани и классическая азербайджанская литература. Баку: ЭЛМ,1998. 240 с.

⁴Гамидов, И. Ибн Кутайба Динавари. Баку: ЭЛМ, 1997. 144 с. с. 53

⁵Gibb, H.A.R. Social Significance of the Shuubiya // Studies on the Civilization of Islam, Princeton University Press, 2014, pp.62-73

⁶<https://www.scribd.com/doc/94082191/Goldziher-Muslim-Studies-1>

⁷Scott, S. Cultural Polemics in the Early Islamic World: Shu'ubiyya controversy // Journal For The Study Of Peace and Conflict, The Wisconsin Institute For Peace And Conflict Studies, 2007-2008, pp. 42-52

⁸Taheri-Iraqi, A. Zandaqa in the Early Abbasid Period With Special Reference to the Poetry // Thesis of Degree of Doctor of Philosophy, University of Edingurgh, 1982, pp.322

⁹البيان والتبيين لابن عثمان الجاحظ، القاهرة، مكتبة الخانجي، المجلد الثاني، 1375هـ، ص366
البيان والتبيين لابن عثمان الجاحظ، القاهرة، مكتبة الخانجي، المجلد الثالث، 1998 م، ص379

¹⁰أحمد بن محمد بن عبد ربه الأندلسي، العقد الفريد، الجزء الثالث، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، 1983م، ص376

Fərəcullahın في الزندقة والشعوبية (Fi əz-zəndəqə va əş-şuubiyyə) – “Zindıqlıq və şüubiliyə dair” əsərində¹¹, Şauqi Dayfın تاريخ الأدب العربي – “Ərəb ədəbiyyatı tarixi” əsərində¹², Əhməd Əminin ضحى الإسلام (Duha əl-İsləm) – “İslamın sübh çağı”¹³ əsərlərində şüubiliyin bir ideya cərəyanı olaraq əsas müddəaları barədə məlumat verilir. Bundan əlavə, ayrı-ayrı şüubi şairlərin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı araşdırılan orta əsr mənbələri¹⁴ bu hərəkətlə bağlı dolğun təsəvvür yaradır.

Şüubiliklə bağlı Türkiyədə nəşr olunan çoxsaylı tədqiqat işlərindən biri də M.Kılıçlının “Arap edebiyatında şüubiyyə”¹⁵ əsəridir. Əsərdə şüubiliyin ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdəki xüsusiyyətlərinə, ərəb xəlifələrinin əcəm xalqlarının etirazını doğuran siyasətinə xüsusi diqqət yetirilir, İsmayıl ibn Yəssardan başlayaraq bir çox ərəbdilli şairlərin yaradıcılığında şüubi motivlər öyrənilir. Bundan əlavə Y.Çakmakın “Emevilər dönəmində şüubiyyənin toplumsal muhalefetteki rolü”¹⁶ adlı tədqiqat əsərində şüubilərin ictimai-siyasi həyatda nə dərəcədə aktiv olduqları aydın görünür.

Rus ərəbşünaslığında şüubiliyə ayrıca tədqiqat əsəri həsr edilməsə də, ərəb ədəbiyyatı tarixi kontekstində “özgülər” məsələsinə toxunulmuş, məvalilik və şüubiliklə bağlı mülahizələr göstərilmişdir.¹⁷

¹¹http://www.aldhiaa.com/arabic/books/alaqaheed/adiaan_va_ferag/fi_alzandage/fi_alzandage.pdf

¹² شوقي ضيف، تاريخ الادب العربي، العصر الجاهلي، القاهرة، دار المعارف، 1119 هـ، ص 434، ص شوقي ضيف، تاريخ الادب العربي، العصر الاسلامي، القاهرة، دار المعارف، 1119 هـ، ص 491 ص شوقي ضيف، تاريخ الادب العربي، العصر العباسي الأول، القاهرة، دار المعارف، 1119 هـ، ص 576 ص شوقي ضيف، تاريخ الادب العربي، العصر العباسي الثاني، القاهرة، دار المعارف، 1119 هـ، ص 658 ص أحمد أمين، ضحى الإسلام، مؤسسة هنداوي للتعليم والثقافة، القاهرة، 2012، ص 968

¹³ محمد بن سلام الجمحي، طبقات الشعراء، دار إحياء العلوم، بيروت، لبنان

¹⁴ Kılıçlı M. Arap edebiyatında şüubiyyə. – İstanbul: İşaret Yayınları, 1992. 368 s.

¹⁵ Çakmak Y. Emeviler dönəmində şüubiyyənin toplumsal muhalefetteki rolü // 98 Tunceli Üniversitesi: Sosyal Bilimler Dergisi, 2013. c 1, sayı 2, s. 1-27

¹⁷ Крачковский, И. Ю. Аш-Шанфара. Песнь пустыни /Избр соч./Москва-Ленинград: т. 2.1956. 702 с. / Фильштинский, И.М. История арабской литературы. – Москва: Наука, 1985. 524 с.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi islamaqədərki və ilkin islam dövründə şüubilik cərəyanında azadfikirlilik motivlərinin ərəb ədəbiyyatında əksini araşdırmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıda göstərilən elmi müddəalar tədqiqatın vəzifəsinə çevrilmişdir:

– “Şüubilik” hərəkatının ictimai-siyasi və mədəni-ədəbi hadisə kimi “özgə - yadelli” konsepti ilə bağlılığının öyrənilməsi;

– İslamaqədərki ərəb cəmiyyətində “özgələr”in ədəbiyyatı kimi səalilik şairlərin poeziyasını şüubilik hərəkatında yer alan azadfikirliliyin ilk mərhələsi kimi tədqiq etmək;

– İslamın yaranması zamanı bu dinə qarşı çıxan xristian və yəhudi şairlərin poeziyasının şüubi azadfikirliliyinin əlamətlərini daşması baxımından əhəmiyyətini araşdırmaq;

– “Şüubiliyin” bir hadisə kimi geniş etnik sərhədlərinə, həbəş, yəhudi, rum, türk, fars və başqa xalqları əhatə etməsinə nəzər salmaq;

– Şüubi şairlərin manixeyçiliyə meylinin əsas səbəbini onların hamısının mənşəcə fars olmasında deyil, manixeyçiliyin bir fikir cərəyanı kimi hakim zümrələrə qarşı çıxıb ictimai bərabərliyi təbliğ etməsində, ədəbi fakt olaraq nümunələrlə araşdırmaq;

– Hakim ideologiyaya qarşı müxalif məzhəb kimi şüubiliyin şüubi şairlər üçün nə qədər cəlbedici olmasını öyrənmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını ümumi elmi metodlar təşkil edir:

– Fakt və materialları toplayıb sistemləşdirmək;

– Sistemli təhlil və şərh;

– Müqayisəli təhlil və analiz;

– Problemə kompleks yanaşma, tarixilik prinsipi;

– Ümumiləşdirilmələr aparmaqla elmi nəticələrin əldə olunması.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar.

– Hələ islamdan əvvəlki dövrdə Ərəbistan yarımadasında yaşamış “özgələr”, “yadellilər” kimi tanınan azlıqların, o cümlədən səalilik şairlərin yaradıcılığı ərəb ədəbiyyatında yaranmış “şüubilik” hərəkatının ilk nümunələrindədir;

– İlk İslam dövründə yəhudi şairlərin, xüsusilə yəhudilərin “şəhid şair” adlandırdığı Kəb ibn Əsrəfin yaradıcılığında azadfikirlilik əks olunub;

– Əməvilər dövründə ərəb təəsübkeşliyi “şüubi” poeziyasının yaranmasını şərtləndirdi;

– Şüubilik və zindqlıq Abbasi cəmiyyətinin səciyyəvi cəhəti kimi ədəbiyyatda geniş əks olunub;

– Abbasilər dövründə şüubilik ədəbiyyatda yeniləşmə hərəkatı, Bəşşar ibn Burd, Əbu Nüvas və başqa şairlərin azadfikirliliyi ilə sıx bağlı olub.

– Abbasilər dövrü şüubi ədəbiyyatının əsas istiqamətlərindən biri də manixeyçilik olub.

– IX – X əsrlərdə şüubiliyə münasibət bildirən əsərlərdə xalqların bərabərliyi haqqında ideyanın təqdimi.

– Şiə ideologiyası azadfikirliliyin ifadəçisi və Abbasilərə qarşı ən güclü müxalifətçi ideologiya kimi ədəbiyyatda əks olunub.

– Azadfikirlilik yalnız hakim dairəyə deyil, klassik ədəbi ənənələrə qarşı da yönəlib;

– Ərəb təəsübkeşləri də öz növbəsində şüubilərə qarşı müqaviməti əks etdirən əsərlər yazıb;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Zəngin mənbə və araşdırmalara istinad edən dissertasiya işində ərəbdilli ədəbiyyatdakı azadfikirlilik ilk dəfə olaraq etnik müstəvidə “özgələr”in fikir cərəyanı kimi tədqiq edilir. Bu cür yanaşma bizə şüubiliyin köklərini cahiliyyə və ilkin İslam dövründə axtarmağa imkan verir.

Dissertasiya işində şüubi azadfikirliliyi siyasi təqiblərlə sıx əlaqədə öyrənilir, İslama qarşı çıxan şairlərin məruz qaldığı terror və inkvizisiyaya xüsusi diqqət yetirilir.

Ayrıca olaraq, tədqiqat işində Azərbaycan ərəbşünaslığında ilk dəfə şüubilik şüubilik və manixeyçiliklə əlaqədə tədqiq edilir.

Dissertasiya işində ərəbdilli ədəbiyyatın təxminən beş əsrlik bir mərhələsində “özgələr”in yaradıcılığında azadfikirlilik öyrənilir.

Burada ilk dəfə olaraq, şüubiliklə yanaşı, anti-şüubiyyə hərəkatı və onun görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığını araşdırılır.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq, şüubilik hərəkatının ərəb ədəbi ənənələrinə qarşı yönəlməsinin özəllikləri araşdırılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi şüubilik ədəbiyyatı tarixinə fərqli yanaşıb onun sərhədlərini genişləndirir, səalik şairlərinin həyat və yaradıcılığını, ilkin islam dövründə özlər arasında azad fikirliliyi, ərəb ədəbiyyatında manixeyçilik və zindiqiliyi, islam daxilində qeyri-ərəb xalqların ədəbiyyatını, ərəb ədəbiyyatında dini-siyasi hegemonluq və azad fikirliliyin tarixini araşdıranlar üçün faydalı mənbə sayıla bilər. Tədqiqat işi ali məktəblərdə ərəb ədəbiyyatının müvafiq bölmələrinin tədrisi zamanı dərs vəsaiti kimi istifadə və ərəb ədəbiyyatı sahəsində xüsusi kurs kimi tədris edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəaları, başlıca elmi yenilikləri müəllifin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuələrdə, eyni zamanda xarici ölkələrin müvafiq elmi nəşrlərində dərc etdirdiyi müxtəlif elmi məqalələrində, bir sıra beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfranslardakı məruzələrin tezislərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Tədqiqat işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi:

Titul vərəqi – 392 işarə; Mündəricat – 681 işarə; Giriş – 10456 işarə; I Fəsil – 81598 işarə; II Fəsil – 53314 işarə, III Fəsil – 77467 işarə; Nəticə – 6552 işarə; Ədəbiyyat siyahısı – 14631 işarə. Ümumi həcmi: 245091 işarə.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Disseretasiya işinin **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, mövzunun tədqiqi tarixi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodologiyası, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, işin elmi yeniliyi, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, işin aprobasiyası və dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilir.

Disseretasiyanın **“Cahiliyyə və ilkin islam cəmiyyətində “özgələr” və azadfikirlilik”** başlıqlı I fəslinin birinci yarımfəsli **“İslamaqədərki ərəb cəmiyyətində "özgələr" və azadfikirlilik: Səalik şairlər”** adlanır. Bu yarımfəsildə ərəb cəmiyyətinin islamaqədərki ictimai-siyasi, etnik durumu, həyat tərzi haqqında ətraflı məlumat verilir. İslamaqədərki ərəb cəmiyyətində özünü göstərən azadfikirlilik motivləri səalik şairlərin yaradıcılığı əsasında tədqiqata cəlb edilir. Burada səalik şeiri cahiliyyə dövrünün digər poetik nümunələrindən fərqlənən ayrıca bir ədəbi proses kimi tədqiq edilir. Tədqiqat prosesinə orta əsr ərəb mənbələri ilə yanaşı, Azərbaycan, Rusiya və Avropa alimlərinin aidiyyatı elmi əsərləri də geniş şəkildə cəlb edilir.

Səhra şəraitinin çətinliyi yarımadaadakı həyatı qonşu xalqlar üçün cəlbədicə etmirdi. Xüsusilə, mərkəzi Ərəbistanda başqa xalqların nümayəndələri olduqca az idi. Bununla belə, Yəməndə və yarımadaanın şimal hissəsində farsların, yunan və yəhudilərin yaşadığı bəllidir. Bütün bunlar Ərəbistan yarımadasının etnik mənzərəsinin yekcins olmamasına dəlalət edir. Az da olsa, yarımadaada "özgələr" - yunanlar, farslar, türklər mövcud idi. Bu özgələr içərisində qara dərilili həbəşləri xüsusi qeyd etməyimiz lazımdır. Cahiliyyə dövrü poeziyasının mühüm bir qolunu "ərəb qarğaları" أغربة العرب (əğribət əl-arab) adlanan şairlərin yaradıcılığı təşkil edir. Onların "qarğa" adlanmasına səbəb qara dərilili olmaları idi. Ərəb mənbələrində Şənfəra, Təabbata Şərran, Suleyk ibn Sələkə, Əntərə ibn Şəddad kimi şairlər Cahiliyyə dövrünün "qara qarğalar"ı sayılır. Lüğətlərdə qarğanın öz qara rəngi ilə bəzən qara rəngli bir sıra anlamların rəmzi ifadəsi kimi işlənməsi göstərilir ki, o haqda bu yarımfəsildə konkret nümunələr gətirilir.

Ərəb qəbilə adətində görə, insanın qəbilədəki statusu ana xətti ilə müəyyənləşirdi. Əgər bir kəsin anası kənz idisə, onun özü də kölə sayılırdı. Atalar adətən kənizdən olan övladları ilə kölə kimi davranır, onları öz övladları kimi etiraf etmirdilər. Dissertasiya işində tərcümeyihalı və yaradıcılığı araşdırılan səalik şairlərin hamısı bu cür qara dərili həbəş kənzlərin övladları idilər. Bu səbəbdən, dissertasiyada həmin kənzlərin özləri barədə məlumat verilir, kölə qadına həqarətlə baxıldığına və kölə qadının övladı olmağın utanc gətirməsinə dəlalət edən poetik nümunələr misal gətirilir:

قال الشاعر:
أنا ابن أسماء اعمامي لها وابي
ترامى بنو الاموان بالعار¹⁸

Şair deyib:

Mən Əsmanın oğluyam, əmilərim və atam da bu cür

(azad qadın övladlarıdır)

Qoy kölə övladları utanıb bizdən uzaq dursunlar.

Ərəb qarğaları ilə bağlı başqa bir məsələ həmin şairlərin صعلوک (suluk) (cəmdə - səalik - صعاليك) adlanmasıdır. İzahlı lüğətlərdə صعلوک "suluk" sözünün mənası "mal-dövləti olmayan kasıb adam" kimi verilir - الفقير الذي لا مال له (əl-fəqır əl-ləzi lə mələ ləhu)¹⁹. İbn Mənzur deyir: نوباتها - صعاليك العرب - سعاليك العرب – qəbilədən qovulanlardır²⁰.

Ərəb şeirində qəbilədən qovulan hər şair "özgələri" təmsil etmir. Bu səbəbdən, ərəb əsilli səalıkların yaradıcılığı disserasiya işinin tədqiqat sahəsindən uzaqdır. Bizim tədqiqatdakı səalik şairlər Şənfərə, Təabbata Şərran, Suleyk ibn Sələkə kimi məhz köləlikdən qaçıb səhralara sığınanlar, bir növ azadlıqlarını təbiətdə axtaranlardır. Ərəb ədəbiyyatı tarixində mühüm ədəbi proses olan səalik poeziyası köləlikdən qaçan insanın daxili hiss və duyğularını əks etdirmək, onun azadlıq arzusunun təəssübünə əsaslanaraq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Dissertasiya işinin qeyd olunan yarım fəslində yuxarıda adları çəkilən şairlərin yaradıcılığında azad fikirlilik motivləri geniş

¹⁸ ابن منظور، لسان العرب المجلد الرابع عشر، دار صادر، ص 44

¹⁹ يوسف خليف، الشعراء الصعاليك في العصر الجاهلي، دار المعارف، القاهرة، 1978، ص 21

²⁰ ابن منظور، لسان العرب المجلد العاشر، دار صادر، ص 456

araşdırılır, onların islamaqədərki ərəb cəmiyyətinin “özlər”i sayılması barədə geniş məlumat verilir, yaradıcılıqlarına xas olan əsas motivlər araşdırılır, oxşar və fərqli cəhətlər qarşılaşdırılır. Məsələn, əgər Şənfərə və Təbbata Şərran yaradıcılığında fərdilik güclüdirsə, Süleyk ibn Sələkə yaradıcılığında səlik şairlərinə xas kollektiv mülahizələr üstündür. Yəni o, özünü bir toplumun, bir qardaşlığın üzvü kimi görür və mənsub olduğu binəsiblər dəstəsinin özəllikləri barədə düşünür. Qeyd edilir ki, səlik poeziyasının qəhrəmanlıq, hünərvərlik kimi motivləri artıq poeziya ilə yanaşı klassik ərəb şeirinin mühüm istiqamətlərindən birinə çevrilir. Sonrakı dövrlərdə də, xüsusilə ilkin islam dövrü şairlərinin və xarici təriqətindən olanların yaradıcılığında cihad çağırış sədaları əks olunur. Bu hal islam dövrü ədəbiyyatının özündən əvvəlki ədəbi irsdən bəhrələnməsinə dəlalət edir.

Bu yarım-fəsildən aşağıdakı nəticələr əldə olunur:

- İslamaqədərki dövrdə əsasən köçəri həyat tərzini keçirən Ərəbistan yarımadasında yarım-köçəri qəbilələr də mövcud olmuşdur;

- Ərəbistan yarımadasında etnik mənşərə yekcins olmamış, burada az sayda olsa da “özlər” – yunanlar, farslar, türklər, qaradərili hərbçilər məskunlaşmışlar;

- Səlik şairlər haqqında ilk növbədə mənbələrdə də adları çəkilən, anaları hərbçi əsilli olduğundan “qara qarğalar” adlandırılan Sabit ibn Aus əş-Şənfəranın, Təbbata Şərranın, Süleyk ibn Sələkənin yaradıcılığı dolğun təsəvvür yaradır. Belə ki, sözügedən şairlərin yaradıcılığını araşdırarkən belə nəticəyə gəlirik ki, ifadə tərzləri müxtəlif olsa da, onların poeziyasına xas ümumi cəhət köləliyə etiraz, qəbilə ağalarının onları alçaltmasından qaçmaq, təbiətə sığınmaq, həmasə – qəhrəmanlıq, ölümə meydan oxumaq kimi motivlər sonralar klassik ərəb şeirinin mühüm istiqamətinə çevrilmişdir.

I fəslin ikinci yarım-fəslində **“İslamın yarandığı dövrdə “özlər” və azad fikirlilik”** adlanır. Özlər və fikrin azad tərzdə ifadəsi islamın yarandığı ilk gündən özünü göstərir. Bu dövrdə ərəblə əcəm arasında fərq çox aydın idi. Cəmiyyətdə üstün statusa malik olan ərəblər əcəm xalqlarına, xüsusilə onların danışmaq tərzinə istehza ilə yanaşırdılar. “Ərəb və əcəm” anlayışlarının siyasiləşməsinə orta əsr ərəb mənbələrində tez-tez rast gəlinir. Məsələn, deyilir ki, “Əcəm danışığında əcnəbi ləhcə

(عُجْمَةٌ) – ucma olan adamdır”²¹. Dissertasiyada əl-Cövhərinin “Sihah” və İbn Mənzurun “Lisən əl-arab” leksikoqrafik lüğətlərində bu mövzu ilə bağlı nüanslar, həmçinin Cahizin “əl-Bəyan və ət-Təbyin” əsərində əcəm xalqlarının tələffüzündəki nöqsanlardan bəhs edilən hissələr misal gətirilir.

Məlumdur ki, hicrətdən sonra Mədinə cəmiyyətində Məhəmməd peyğəmbərə qarşı çıxan bəzi qüvvələr var idi. Onlara misal olaraq başqa dinin nümayəndələrini göstərə bilərik. Məsələn, yəhudilər qəbilələrarası çaxnaşmaya son qoyub müsəlman ümmətinin vəhdətinə nail olan bu dinə qarşı çıxırdılar. Yəhudi şairləri Kəb ibn əl-Əsrəf, Cəbəl ibn Cəval əs-Sələbi, Səmmək əl-Yəhudanın poeziyasında islama və onun peyğəmbərinə qarşı mənfi fikirlər səslənir. Bundan başqa, xristian rahibi Əbu Amir də Məkkə müşriklərinə qoşulub islama qarşı çıxır. Təəssüf ki, Kəb ibn əl-Əsrəfin İslam dininə və onun görkəmli şəxsiyyətləri əleyhinə yazdığı şeirlər zəmanəmizədək gəlib çatmamışdır. İbn Səllam əl-Cumahinin kitabındakı kiçik nümunədə şairin yəhudi həyat tərzini əks etdirdiyini görürük:

لنا بُر رِوَاء حِمَّةٍ
من يردھا بائءا يَغْتَرَفُ
ونخيل في قلاع بَمَّةٍ
تخرج التمر كأمثال الأكَفِ²²

Bizim şirin və saf sulu quyularımız var,

Bura gələnlər qablarına su çəkirlər.

Bir çox qalalarımızda xurma bağlarımız var.

Burdakı xurmalar əl boyda iridir.

Bu yarımfəsildə yuxarıda adı çəkilən şairlərin yaradıcılığında islam dininə, onun peyğəmbərinə və ümumilikdə islam ideologiyasına zidd motivlər, həmçinin həm etnik, həm də dini cəhətdən “özgə” sayılan bu şairlərin fikir azadlıqları və bunların ədəbi nümunələrdə əksi araşdırılır.

Yarımfəsildən aşağıdakı nəticələr əldə olunur:

- Artıq islamın yarandığı dövrdə ərəblə əcəm arasında fərq aydın idi. Əcəm xalqları arasında Salman əl-Farisi və Bilal kimi sidq ürəkdən islama tapınanlar var idi. Amma islam heç də hamının ürəyindən deyildi;

²¹104 محمد بن سلام الجمحي ، طبقات الشعراء ، دار إحياء العلوم ، بيروت ، لبنان ، ص

²²139 محمد بن سلام الجمحي ، طبقات الشعراء ، دار إحياء العلوم ، بيروت ، لبنان ، ص

- İllər boyu Yəsrəbdə Aus və Xəzrəc qəbilələrinin çəkişməsinə sevinən yəhudilər qəbilələrarası çaxnaşmaya son qoyub müsəlman ümmətinin vəhdətinə nail olan bu dinə qarşı çıxırdılar. Onların poeziyasında islama və onun peyğəmbərinə qarşı mənfi fikirlər səslənirdi;

- İslam öz-öznlüyündə insanların dini mənsubiyyətini əsas götürüb etnik ayrı-seçkiliyi rədd edir (Hucurat, 13). Buna baxmayaraq, cəmiyyətdə ərəb-əcəm fərqliliyi daim gözə çarpırdı. Sonradan həmin fərqlilik şüubilik hərəkətinin yaranmasına səbəb oldu.

I fəslin üçüncü yarım fəslə "Əcəm xalqları, məvalilər və məvali poeziyası şüubiliyə gedən yolda" adlanır. İslam dini cahiliyyə dövrünün bir sıra adətlərini dəyişdiyi kimi köləliyə də yeni xarakter verdi. İslam insanların yeni birliyini yaratdı. Bu birlik də azad olmuş müsəlman qulların mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün məvalilik təsisatını doğurdu. Hazırkı yarım fəsildə "Məvali" kimlərə deyilir? sualı cavablandırılır, bu sözün leksikoqrafik lüğətlərdəki mənaları, həmçinin sosial statusu araşdırılır. Məvalilər arasında ərəb-islam elmləri və mədəniyyəti tarixi, müsəlman hüququ, tarix, Quran elmləri, ərəb filologiyası sahəsində Həsən əl-Bəsrī, Əbu Hənifə, Əbu Ubeydə, Həmməd ər-Raviyə və başqa görkəmli şəxsiyyətlərin çıxdığı qeyd edilir, məşhur məvali şairlərindən Əbul-Hacnə ləqəbli Nuseyb, Ziyad əl-Əcəmin yaradıcılığı tədqiq edilir.

Əməvilər dövründə azad fəkirlik məhz məvalilər arasında geniş yayılmışdır. Məvalilər müxtəlif sənətkarlıq peşələrinə yiyələnir, öz ağalarının evində xidmət edirdilər. Bununla belə, onlar arasından öncə qeyd etdiyimiz kimi bir sıra ziyalılar da çıxırdı. Xüsusilə divanlarda onların zəhməti yüksək qiymətləndirilirdi. Məvalilər qəbilədə hətta qan intiqamlarının alınması da daxil olmaqla bir sıra hüquqlara malik idilər. Lakin bu, onları qəbilənin tam hüquqlu üzvü etmədi. Hər bir məvali öz ağasından asılı idi.

Bəzən məvalilər arasında farsların rolu həddindən artıq şişirdilir. Düzdür fars əyalətlərindən, xüsusilə Xorasandan bir sıra tanınmış savadlı məvalilər çıxmışdı, amma mənbələri araşdırdıqda Azərbaycandan və digər türk ərazilərindən, xüsusilə Orta Asiyadan, eləcə də Hindistan, Çin və Həbəşistandan olan savadlı məvalilər olduğunu görürük. Onların içərisindən çıxan ərəbcə yazan şairlər ərəb ədəbi mühitinə uyğunlaşmış

klassik ərəb şeirinın janrlarında şeirlər yazırdılar. Həmçinin məvali şairlər arasında Azərbaycanlı olan məvalilər xüsusi qeyd olunur. Prof. M.Mahmudov "Ərəbcə yazmış azərbaycanlı ədib və şairlər" əsərində Musa Şəhəvat, Əbul Abbas əl-Əmə və İsmayıl ibn Yəssar kimi üç məşhur azərbaycanlı şairin həyat və yaradıcılığını geniş tədqiq etmişdir. Birinci iki şairin əsərlərində "özlərə" xas azadfikirlilik əks olunmadığından, dissertasiya işində onlara ayrıca bəhs həsr olunmur. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, hətta Musa Şəhəvatın Yəzid ibn Müaviyəyə müraciətlə söylədiyi:

لست منا وليس حالك منا يا مضيع الصلاة بالشهوات²³

"Sən bizlərdən deyilsən. Halın da bizimki kimi deyil.

Ey namazı şəhvətlərə qurban verən!"

– şeiri də bir "özgə"nin, əcəmin ərəbə qarşı etirazı kimi deyil, islam ayinlərinə çox da əməl etməyən xəlifəyə qarşı bir möminlik mövqeyindən ittiham kimi səslənir. Etnik münaqişələrdən uzaq olub ərəblərlə qaynayıb-qarışma eyni zamanda Əbul Abbas əl-Əmə şeirində də özünü göstərir. Əməvilərin tərəfdarı olan əl-Əmə Abbasilər hakimiyyətə gəldikdən sonra Əməvilərin dağılan xanədanına məşhur "Siniyyə" qəsidəsini həsr etmişdir. Bu qəsidə də, etnik münasibətlərdən deyil, iki ərəb sülaləsi arasında hakimiyyət davasından irəli gəlir və bizim tədqiqat mövzusunun maraq dairəsinə uyğun gəlir. Lakin İsmayıl ibn Yəssarın yaradıcılığında rast gəlinən azadfikirlilik motivlərinə növbəti fəsilə geniş yer ayrılır.

Bu yarım fəsildən aşağıdakı nəticələr əldə olunur:

– Zaman keçdikcə qeyri-ərəblər arasından "məvali" adlandırılan ərəb dilini mükəmməl mənimsəyən əcəm alimləri, şairləri və katibləri meydana çıxır;

– Fətuhatdan sonra qeyri-ərəbləri öz itaətlərində saxlamaq üçün ərəblər məvali təsisatı yaradırlar ki, bu da məvalilərin ərəb qəbilələrinə daxil olmasına imkan yaradır;

– Məvalilər arasından ərəb-islam elm və mədəniyyət tarixində görkəmli şəxsiyyətlər yetişir;

²³Mahmudov, M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı ədib və şairlər. Bakı: Elm, 1983. 205 s. s.40

– Zaman-zaman yaranan məvəli etirazlarını sonralar güclənəcək şüubi hərəkatının ilk cücertiləri hesab etmək olar;

Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar elmi jurnallarda dərc olunmuş məqalələrdə işıqlandırılmışdır.

Dissertasiyanın **“Şüubiliyin meydana gəlməsi və onun ədəbi təzahürü”** adlı **II fəslinin** birinci yarım fəslı **“Şüubilik hərəkatının meydana gəlməsi və əsas mərhələləri”**nə həsr olunub. Hərəkatın yaranma səbəbindən bəhs etməzdən əvvəl الشَّوْبِيَّة (əş-şuubiyyə) sözünün etimologiyasına nəzər salınır. Mövzu ilə bağlı leksikoqrafik lüğətlərə müraciət olunur, xüsusilə İbn Mənzurun insan topluslarını bədən üzvləri ilə əlaqələndirməsi və üstünlüyü "şəb" anlamına (çünki o, başın əsas hissəsini bildirir) verməsinin səbəbləri araşdırılır. Hərəkatın yaranma səbəbləri tədqiq edilir, həmçinin islama tapınmış başqa xalqların nümayəndələrinin hər biri üçün cəmiyyətdə öz statusunu müəyyənləşdirmək, üstün və aşağı insan anlaylarını aradan qaldırmaq üçün mühüm ideoloji argument kimi istifadə etdikləri Qurandan konkret ayə və Peyğəmbərdən söylənən hədislər nümunə gətirilir.

Bir hərəkat olaraq şüubilik əməvilər dövründə yaranmış, xüsusi ilə VIII əsrin əvvəllərində inkişaf etmişdir. Şüubilik hərəkatının önündə farslar dayanırdı. Bununla bərabər, burada azərbaycanlıların, arami, bərbər, qibtı və başqa xalqların rolu da danılmazdır. Bu hərəkatın poeziya sahəsində ilk görkəmli nümayəndəsinin – İsmayıl ibn Yəssarın əslən Azərbaycandan olması da nəzərə alınmalıdır.

M.Kılıçlı şüubilik hərəkatının öz inkişafında üç qrup və mərhələdən keçdiyini göstərir: Birinci qrup musavat – bərabərlik tərəfdarı olanlardır və onların fəaliyyəti əsasən şüubilik hərəkatının başlanğıc dövrünə təsadüf edir. Onlara əhlu-təsviyə deyilir. Onlar insanlar arasında etnik mənşəyə, nəsəbə görə fərq qoymurdular. İkinci qrup şüubilər ərəblərə hər cür hücumlar edib, onları alçaltsalar da, islama toxunmurdular. Çünki onlar islama bütün bəşəriyyətin dini kimi baxırdılar. Onlar müsəlman olaraq özlərini ərəblərdən də üstün bilir, bir zaman güclü səltənətləri olması ilə öyünür, onları əsarət altına almış ərəblərə nifrət edirdilər. Üçüncü qrup ərəblərə nifrət etməklə

kifayətlənməyib onların dini hesab etdikləri islama da hücum edənlər idi.²⁴

Bundan başqa, hazırki yarımfəsildə İ.Qoldzier (Goldziher), H.A.R.Gibb kimi qərb alimlərinin şüubilik hərəkatının yaranma səbəbləri ilə bağlı fikirləri, elmi qənaətlərinə nəzər salınır.

Beləliklə, insanlar arasında bərabərlik ideyasından qaynaqlanıb özlərinin bir müsəlman olaraq ərəblərlə bərabər hüquqa malik olmasını iddia edən şüubilər zaman-zaman islamda heterodoks düşüncənin əsasını qoyan topluma çevrildilər. Bunun siyasi təzahürü özünü ərəb xilafətinə qarşı yönəlmiş azadlıq hərəkatlarında göstərirdi ki, bunun da ən bariz nümunəsi xilafətin dayaqlarını laxlatmış Babək hərəkatı idi. Dini-fəlsəfi və ədəbi baxımdan isə bu, qədim inancların dirçəlməsində, ədəbi əsərlərdə zərdüştlük və manixeyçilik ünsürlərinin güclənməsində təzahür edir. Ayrıca olaraq, islama hülul nəzəriyyəsinin – Allahın insanda manifestasiyasının daxil edilməsi də müəyyən mənada şüubiliklə bağlı idi. Çünki bunun iddiaçıları əsasən farslardan idi.

Bu yarımfəsildən aşağıdakı nəticələr əldə olunur:

- Əməvilər dövründə başqa xalqların nümayəndələrinə aşağı nəzərlə baxılması şüubilik hərəkatının yaranmasını şərtləndirdi.

- İlk əvvəl bərabərlik (təsviyə) kimi meydana çıxan şüubilik zaman-zaman ərəblərin tənqidi, fars mədəniyyəti ilə öyünmə həddinə keçdi.

- İnsanlar arasında bərabərlik ideyasından qaynaqlanıb özlərinin bir müsəlman olaraq ərəblərlə bərabər hüquqa malik olmasını iddia edən şüubilər zaman-zaman islamda heterodoks düşüncənin əsasını qoyan topluma çevrildilər.

II fəslin ikinci yarımfəsli **“Ərəb nəsrində şüubiliklə bağlı mülahizələr və anti-şüubiyə hərəkatı”** adlanır. Bu yarımfəslin əsas məqsədi şüubilərin ərəblər əleyhinə fikirlərinin klassik ərəb ədəbiyyatının iki görkəmli nümayəndəsinin Əmr ibn Bəhr əl-Cahizin (775-868) “البيان والتبيين” (əl-Bəyan və ət-Təbyin) və İbn Abd Rəbbihinin “البيان والنسب وفضائل” (Kitəb əl-yetimə fin-nəsəb və fadail əl-arab) (Nəsəb və ərəblərin fəzilətləri haqqında nadir mirvari) əsərlərində araşdırılması, hər iki alimin mövzu ilə bağlı münasibətinin tədqiq edilməsidir.

²⁴Kılıçlı M. Arap edebiyatında şüubiye, İstanbul, İşaret Yayınları, 1992, s.72-73

Cahizdən fərqli olaraq İbn Abd Rəbbihi problemi daha geniş təhlil edir. Bu təhlil şüubilik barədə tam təsəvvür əldə etməyə imkan yaradır. Cahiz isə şüubiliyin ayrı-ayrı tərəflərini əks etdirir. Onun mülahizələrini anlamaq üçün şüubilik barədə icmal halında da olsa, təsəvvür əldə etmək lazımdır ki, bu işdə oxucuya İbn Abd Rəbbihinin əsəri kömək edir. Cahizin əsərlərində şüubilik və onun tənqidi motivləri dağınıq haldadır. İbn Abd Rəbbihidə isə bu mövzu konkret bəhsdə – “əl-İqd əl-Fərid” – “Nəsəb və ərəblərin fəzilətləri haqqında nadir mirvari” كتاب اليتيمة في النسب وفصائل العرب (Kitəb əl-yetimə fi ən-nəsəb va fadail əl-arab) kitabının bir neçə paragrafında əks olunmuşdur. Kitabın mühüm məziyyətlərindən biri müəllifin zəmanəmizədək gəlib çatmamış bəzi əsərlərə istinad etməsidir. Bu əsərlərdən biri İbn Quteybənin تفضيل العرب (Tafdıl əl-arab) – “Ərəblərin üstün tutulması” əsəridir ki, hazırkı yarımfəsildə İbn Quteybənin adı çəkilən əsərində şüubilər ilə bağlı fikirləri araşdırılır. Bu səbəbdən “əl-İqd əl-Fərid” bəzi hissələri şüubiliklə bağlı antologiya təsiri bağışlayır.

Bu yarımfəsildə yuxarıda qeyd edilən əsərlər əsasında şüubilərin dövlətçilik və peyğəmbərlik barədə mülahizələri, o cümlədən elm, sənət, fəlsəfə sahəsində özlərini ərəblərdən üstün tutmaları misallar gətirilərək göstərilməklə yanaşı, anti-şüubi hərəkatı haqqında da məlumat verilir.

Bir hərəkat olaraq şüubiliyin yüksək inkişafı VIII-X əsrlərə təsadüf edir. Bu müsəlmanların həyatında olduqca mühüm dövr idi. Məhz bu əsrlərdə çoxsaylı xalqlar islama cəlb edilmişlər. Onlar arasında farslar, türklər, nəbatilər, yunanlar və qiptilər üstünlük təşkil edirdi. Müsəlman cəmiyyətində yüksək sivilizasiya nümayəndələrinin özlərindən mədəni səviyyəsinə görə qat-qat aşağı olan bədəvi ərəblərin əsarəti altına düşməsi cəmiyyətdə qarşıdurma yaradır, ideoloji mübahisə və ittihamları qaçılmaz edirdi. Bunun izlərini həm poeziyada, həm də nəsr nümunələrində tapmaq mümkündür. Poetik nümunələrdə həcv əhvali-ruhiyyəsi üstünlük təşkil edirdi. Şairlər qarşı tərəfin nöqsan və çatışmazlıqlarını önə çəkir, eyni yanaşma nəsr əsərlərində də hökm sürürdü. Amma burada emosional ittihamların yerini əsaslandırılmış mülahizələr tuturdu. Nəsr nümunələrində alim-ədəblər hər bir fikri isbata yetirməyə can atırdılar.

Bu yarımfəsildən aşağıdakı nəticələr əldə olunur:

- İslam cəmiyyətinin qeyri-yeknəsəkliyi, müsəlman əcəmlərin ərəblərlə qarışması əqli-mənəvi həyatda dərin əks-səda doğururdu;

- Şüubilər və onların opponentləri ərəbin, yoxsa əcəm xalqlarının üstün olması barədə diskussiyalar aparır, hər bir kəs öz fikrinin həqiqiliyini isbat etmək üçün tarixə, müqəddəs Qurana və hədislərə, peyğəmbərlərin qissəsinə müraciət edir, bu mənbələrdə fikirlərinin isbatını axtarırdılar.

- Şüubilik ərəb təəssübkeşlərini hərəkətə gətirir, güclü bir anti-şüubiyyə hərəkəti başlayır.

II fəslin üçüncü yarım fəslı “İsmayıl ibn Yəssar şüubi şair kimi” adlanır. İsmayıl ibn Yəssar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında kifayət qədər diqqət yetirilmiş şairdir. Onun həyat və yaradıcılığı prof. Malik Mahmudov tərəfindən hərtərəfli tədqiqata cəlb olunmuş, şairin şüubi görüşləri araşdırılmış, daha sonra akademik Gövhər Baxşəliyevə tərəfindən Əbül-Fərəc əl-İsfahaninin "Kitab əl-əğani" əsəri ilə bağlı tədqiqatında həmin əsərin İsmayıl ibn Yəssara aid hissəsi rus dilinə tam tərcümə edilmişdir. Bu hissədə hər iki tədqiqata müraciət etməklə yanaşı şairin 1994-cü ildə Beyrutda nəşr edilmiş divanına istinadən onun şüubilik baxışları öz əksini tapır. Həmin səbəbdən, hazırkı dissertasiya işində diqqət daha çox İsmayıl ibn Yəssarın şüubi baxışlarına yönəlmiş, şairin şüubi ideyalarının yaradıcılığında necə əks olunduğu araşdırılır.

İsmayıl ibn Yəssarın həyat və yaradıcılığı Əməvilər dövrünə təsadüf edir. O, şüubiliyin ikinci mərhələsinin nümayəndəsi sayıla bilər. Bu dövrdə artıq şüubilik tərəfdarları bütün müsəlmanların bərabərliyi ideyası ilə kifayətlənməyib özlərinin üstünlüyü iddiası ilə çıxış edirdilər. Fars əsilli şüubilər Sasani xanədanı ilə fəxr edir, romalılar Bizans imperatorluğu, Bizans çarları ilə qohumluqları ilə öyünürdülər. İsmayıl ibn Yəssar birinci deyil, ikinci nəsil məvaliləri təmsil edirdi. Yəni onun özü deyil, ata-babası əsir düşüb Mədinəyə gətirilmişdi. Bu səbəbdən ərəb dili onun üçün ana dili kimi idi. Onun əməvilərin yadellilərə olan mənfi münasibətindən doğan şüubi fikirləri və əcəm təəssübkeşliyi məşhur "mimiyyə" qəsidəsində aydın sezilir, qəsidə özündə həm ərəb ənənələri, həm də farsların tarixi, həyat tərzı, döyüşləri ilə bağlı bir sıra məsələləri əks etdirir, biz burada fars məzmununun ərəb donuna büründüyünü görürük:

ولي لسان كحد السيف مسموم

أصلي كريم ومجدي لا يقاس به

من كل قوم بتاج الملك معموم
 جرد عناق مساميح مطاعيم
 والهزمزان لفخر أو التعظيم
 مشي الضراغمة الأسد اللهاميم
 جرثومة قهرت عزّ الجراثيم²⁵

أحمي به مجد أقوام نوي حسب
 حجاج سادة بلج مرآية
 من مثل كسرى وسأبور الجنود معاً
 يمشون في حلق الماذي سابعه
 هناك إن تسألني تنبي بأن لنا

Əslim nəcibdir. Şan-şöhrətim hədsizdir.

Qılıncın ucu kimi iti və zəhərli bir dilim var.

Bu dilimlə mən əsil-nəcabətli, və ləyaqətli qövmləri qoruyuram.

Elə bir qövm ki, başında həmişə tac gəzdirib.

Onlar əsil-nəcabətli ağalar olub. İgid cəngavərlər –

mərzuban idilər, alınları açıq idi, tüklü deyildi.

Azad bir qövm idilər. Çox üz-başları əliaçıq və səxavətli idilər.

Onlar fəxr və əzəmət sahibi Hörmüzün nəslindəndirlər.

Kəsra da onlardan idi, Şapur da.

Onlar zirehli geyimləri ilə öz atları üzərində

vüqarlı şirlər kimi irəliləyirdilər.

Əgər əsil-nəcabətimizi soruşsan sən,

deyərlər ki, onların nəslə bir çox nəsiləri məğlub edib.

Əsil-nəcabətlə, nəsəblə öyünmək ərəb ədəbiyyatına xas mühüm cəhətlərdən idi. Ərəb fəxrriyələrində əsas motiv əcdadlarla öyünmə olub. Bu motiv şübilərin yaradıcılığında da güclüdür.

Qeyd edək ki, Əməvilər dövrü xütbələrində adətən Əməvi xəlifələri tərifləyirdi, onların hakimiyyətə layiq olması əsaslandırılırdı. Digər qruplaşmalar - xaricilər, zubeyrilər, şiələr isə öz öndərləri ilə öyünürdü. Bununla əlaqədar dissertasiyada İsmayıl ibn Yəssarın “Bəyyə” qəsidəsi təhlil edilir. Şair həmin qəsidəsində fars şahənşahları olan əsil-nəcabətini tərifləyir. Onun fikrincə, əsl cəngavərlik farslara aiddir.

واستراحت عوانلي من عتابي
 ماجد مجتدى كريم النصاب
 واتركي الجور وانطقي بالصواب
 كيف كنا في سالف الأحقاب
 ن سفاها بناتكم في التراب²⁶

انقضت شرتي وأقصر جهلي
 ربّ خال متوج لي وعمّ
 فاتركي الفخر يا أمام علينا
 واسألني إن جهلت عنا وعنكم
 إذ نرتبي بناتنا وتدسو

²⁵ شعر اسماعيل بن يسار، تقديم يوسف حسين بكار، بيروت، دار الاندلس، 1984، 54-55 ص

²⁶ شعر اسماعيل بن يسار، تقديم يوسف حسين بكار، بيروت، دار الاندلس، 1984، 64 ص

*Gəncliyim ötüb keçdi, cahillikdən uzaqlaşdım.
Məni danlayanlar da məndən əl çəkdi.
Dayılarım, əmilərim tac gəzdirib.
Onlar şan-şöhrət sahibi, əsil-nəcabətlidirlər.
Ey imam, qarşımızda az öyün!
Bizə zülm etməkdən çəkin və sözün düzünü de!
Əgər özünüziün və bizim kim olduğumuzu bilmirsinizsə,
başqalarından soruş, gör qədimlərdə necə yaşamışq.
Siz qızlarınızı dir-diri torpağa basdırarkən
biz onları əzizləyib tərbiyə edirdik.*

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlinir:

- İsmayıl ibn Yəssar əsl şüubi şairi idi;
- Ərəb mühitində dünyaya gəlib, ərəbcə yazıb-yaradan və əsil-kökü və ərəb olmaması ilə öyünən, İsmayıl ibn Yəssar kimi şairlər əslində, etnik çərçivədən çıxıb dəstəklədikləri ideyanın carçısı kimi maraq doğururlar;

- İsmayıl ibn Yəssarın bir şair kimi mövqeyi onun Əməvi imperiyasına qarşı çıxması, ərəb təəssübkeşliyini tənqid etməsi, azadfikirliliyi tərənnüm etməsi və şüubilərin ilk ən böyük şairi kimi tanınması ilə müəyyənleşir;

Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar elmi jurnallarda dərc olunmuş məqalələrdə işıqlandırılmışdır.

Dissertasiya işinin **“Şüubilik və kosmopolitan Abbasi cəmiyyəti”** başlıqlı **III fəslinin** birinci yarım fəslə **“Şüubilik və zindqlik Abbasi cəmiyyətinin səciyyəvi cəhəti kimi”** adlanır. Hazırki yarım fəsildə Abbasilər dövrü ərəb xilafətində şüubilərin hansı səbəblərdən təqiblərə məruz qalması araşdırılır, onların ittiham olunduqları və şüubiliyin ideoloji əsasında dayanan iki anlam: zindqlik və manixeyçilik, həmçinin mani nəzəriyyəsi ilə bağlı ətraflı məlumat verilir.

“Zindiq” (زنديق) sözünün lüğəvi mənaları araşdırılaraq bu sözün dinsizliklə əlaqəli işlənməsi göstərilir. Abbasilər cəmiyyətində islam ehkamlarını pozan adamların زنديق - zindiq adlanması geniş yayılmışdı. Dissertasiya işində həmin dövrdə yaranan izahlı lüğətlərə müraciət edilir və “zindiq” anlamının farsların qədim dini təsəvvürləri, zərdüştlük ilə

əlaqəli işlənməsi vurğulanır. Orta əsr ərəb müəllifləri “zindiq” anlamını fars inancları ilə əlaqələndirərkən sözün kökündə Avestanın təfsiri, şərhi anlamına gələn "zənd" sözünün dayandığını xüsusi vurğulayırlar.

Ərəb ədəbiyyatında “zindiq” sözünün ilkin olaraq Əməvi xəlifələrinə aid işlənməsi bildirilir. Məlumdur ki, xəlifələrdən Yəzid ibn Müaviyə islam ehkamlarına riayət etmir, şərab içir, nədimlərini başına toplayıb kef məclisləri təşkil edirdi. İslam cəmiyyətində “zindiq” sözü artıq dinin ehkamlarına əməl etməyən hər bir kəsə aid edilirdi. Zindisqlər adətən manixeyçilikdə ittiham olunurdular. Hazırki yarımfəsildə manixeyçilik və xilafət ərazisində ona tapınanlar haqqında ətraflı məlumat verilir. Manixeyçilik zərdüştlük ilə müqayisəli şəkildə tədqiq edilir.

İslam dininin yaranması və fütuhət bir zamanlar manixeyçiliyin yayıldığı və bu dinə tapınanların təqib olunduğu ölkələrin – Sasani imperiyasının və Bizansın bir sıra ərazilərinin fəthi ilə nəticələndi. Artıq bu ərazilərdə zərdüştlük və xristianlığın təqibləri nəticəsində olduqca az manixeyçi qalmışdı. Ərəb istilaçıları ilk vaxtlar dinlər arasında fərq qoymaqda o qədər də mahir deyildilər. Kitab əhli, demək olar ki, təqib olunmurdu, əksinə bəzi imtiyazlara malik idi; İslam onları qoruyurdu. Manixeyçilərin “zindiqlik” ittihamı ilə təqiblərə məruz qalması Abbasilər dövründə başladı. Artıq fütuhət arxada qaldığından dini məsələlər cəmiyyəti daha artıq düşündürürdü. Məhz bu zaman manixeyçilərin ədəbiyyatı təftiş edilir, manixeyçi şair və ədiblər təqib edilir. Onlar arasında İbn əl-Müqaffa, Saleh ibn Abd əl-Quddus, Bəşşar ibn Burd, Əbu Nüvas kimi görkəmli şəxsiyyətlər var idi ki, onlar həm də şüubilik tərəfdarı idilər. Dissertasiya işində şüubiliyin zindiqlik və manixeyçiliklə vəhdətini görmək mümkündür. Əksəriyyəti xilafətin fars əyalətlərindən olan zindisqlər dualist ideyaları və islama zidd əhval-ruhiyyələri ilə bir növ öz istək və iradələrini təbliğ edirdilər. Bu yarımfəsildə adları yuxarıda çəkilən şair və ədiblərin yaradıcılığı tədqiq edilir, əsərlərindəki şüubilik- azadfikirlik motivləri və hansı səbəblərin onları inkvizisiya qurbanı etməsi araşdırılır.

Salih ibn Abd əl-Quddus Abbasilərin hakimiyyətindən narazı təbəqələrin düşüncəsini ifadə edən bir şəxs idi. Digər fars əsilli məvalilər kimi o da, Abbasilər siyasətinə ümidlər bəsləsə də, bu ümidlər özünü doğrultmur. Bu dövrdə azadfikirlik məhz hakim ideologiyanın ziddinə

gedən ideyalarla ifadə olunurdu. Bu cür ideyaların münbit mənbəyi isə cəmiyyətdəki iyerarxiyaya qarşı çıxan manixeyçilik idi. Təsadüfi deyil ki, xəlifə Mehdi zamanında zindqlər sahibi - صاحب الزنادق (Sahib əz-zənədiq) adlı bir təsisat da yaranır.²⁷ Bu təsisatın ilk qurbanlarından biri də haqqında danışılan Salih ibn Abd əl-Quddus idi. Bu yarımfəsildə şairin şüubi baxışları onun yaradıcılığından sitatlar gətirilərək araşdırılır.

Bəşşar ibn Burd ərəb ədəbiyyatı tarixində görkəmli şair kimi tanınmışdır. Onun xüsusilə misilsiz qəzəlləri vardır. Bəşşar daha çox şüubiliyi ilə şöhrət tapsa da, açıq-saçıq şeirləri səbəbindən təqib olunurdu. Onun şeirlərində sosial statusu müxtəlif olan insanların müqayisəsi müxtəlif xalqların analogiyası kimi verilir. Təzadı daha güclü etmək üçün şair müxtəlif sosial təbəqələri müzakirə edir və bacardığı qədər ərəbləri aşağılamağa çalışır ki, onun bu kimi şeirləri dissertasiyada ətraflı nəzərdən keçirilir.

Əbu Nüvasın şüubiliyi və zindqliyi bir qədər fərqli xarakterdədir. Şairin Bəşşar ibn Burd kimi ərəblərə kəskin hücumu görünmür. Eləcə də, onun şeirində zindqliyin əsasında dayanan manixeyçilik baxışları da yox dərəcəsinədir. Bunun səbəbi şairin Abbasilərin saray şairi olması, yəni ərəb ağalığından bəhrələnməsi idi ki, bu da onun kəskin çıxışlarının qarşısını alırdı. Bu yarımfəsildə qeyd edilir ki, Əbu Nüvası şüubilikdən kənarlaşdırmaq fikri düzgün deyil. Əbu Nüvasın şüubiliyi və azadfikirliliyi xüsusi çalarlara malik idi. Bunlar özünü aşağıdakı istiqamətlərdə göstərirdi:

1. Əbu Nüvas ərəb poetik ənənələrinə qarşı çıxırdı.

2. Əbu Nüvas islam ehkamlarına etinasızlığı ilə seçilib bunu poeziyasında əks etdirirdi.

3. Əbu Nüvas bədvi həyat tərziini kəskin tənqid edirdi.

Bu yarımfəsildə aşağıdakı nəticələr əldə edilir:

- Abbasilər dövründə fütuhət arxada qaldığından dini məsələlərə daha artıq diqqət yetirilir, manixeyçilərin ədəbiyyatı təftiş edilir, onlar “zindqlik” ittihamı ilə təqiblərinə başlanılır;

- Manixeyçilər arasında İbn əl-Müqaffa, Saleh ibn Abd əl-Quddus, Bəşşar ibn Burd, Əbu Nüvas kimi şüubilik tərəfdarı olan şairlərin

²⁷Farouk, O. Some observations on the reign of the Abbasid caliph al-Mehdi 775-785 // Arabica XXI, II 1974. pp. 139-150

simasında şüubiliyin zindiqlik və manixeyçiliklə vəhdəti üzə çıxır.

III fəslinin ikinci yarımfəsli “**Şüubilik və şiə təəssübkeşliyi ərəb şeirində**” adlanır. Abbasilər dövründə şüubilik hərəkəti şiəliklə sıx bağlı idi. Şiələr Əməvilər sülaləsinə qarşı mühüm siyasi müxalifəti təşkil edirdi. Əməvilərin süqutuna can atan Abbasilər ilk dövrdə şiə şüarları ilə çıxış edir, əhli-beytin Əməvilər tərəfindən qətlə yetirilmiş şəhidlərinin intiqamını almağa çağırırdılar. Abbasilər öz hərəkətlərində xilafətin şərqi əyalətlərinin, xüsusi ilə Xorasan əhalisinin dəstəyinə arxalanırdılar. Beləliklə, şiə ideologiyası Əməvilər əleyhinə əsas şüar kimi formalaşır. Əməvilər əleyhinə qalxan əsas qüvvə isə qeyri-ərəblər, xüsusi ilə farslar idi. Bu hal şiəliyin şüubiliklə birləşməsinə səbəb olur.

Hakimiyyətdə möhkəmləndikdən sonra Abbasilər artıq şiələrin deyil, öz mənafelərindən çıxış edir. Abbasilərin şiələrə olan düşmən münasibəti onların hakimiyyətinə qarşı çıxanların şiələrə hüsn-rəğbətinə gətirib çıxarır. Bir çox şairin yaradıcılığında azadfikirlilik şiə ideologiyası ilə vəhdətdə təzahür edir. Bu xüsusi ilə Dibil əl-Xuzai, İbn ər-Rumi kimi şairlərin yaradıcılığında aydın görünür.

Bu yarımfəsildə şiə ideologiyasını şüubiliklə əlaqələndirən şairlərdən Dibil əl-Xuzai, İbn əl-Rumi, Mihyə Deyləminin yaradıcılığı araşdırılır, şiə ideologiyasının onların şüubi baxışlarında necə əks olunduğu və şüubi hərəkətinin şiəlikdən bəhrələnməsi konkret poetik nümunələr ilə geniş şəkildə verilir. Müxtəlif məqamlarda müqayisəli təhlillər aparılaraq bu şairlərin yaradıcılığının bir-biri ilə oxşar və fərqli cəhətləri araşdırılır.

Sonda belə nəticəyə gəlmək olar:

- Abbasilər dövründə azadfikirliliyin şiə ideologiyası ilə vəhdəti Dibil əl- Xuzainin, İbn əl-Ruminin yaradıcılığında təzahür tapır;

- Həcv janrı özünün elə bir inkişaf mərhələsinə çatır ki, hətta Dibil əl-Xuzai, İbn əl-Rumi kimi şairlərin yaradıcılığında həcv elementli mərsiyə – anti-risə meydana gəlir;

Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar elmi jurnallarda dərc olunmuş məqalələrdə işıqlandırılmışdır.

Tədqiqatın yekunu olaraq əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

Dissertasiya boyu hasil olan qənaət və nəticələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) İslam dini yarandığı gündən etibarən müxtəlif etnik qrupların, o cümlədən müsəlman və qeyri-müsəlmanların birgə yaşayış prinsiplərini tənzimləmək zərurəti ilə üzləşdi. İslam tarixində “şüubilik” kimi tanınan hərəkət və fikir cərəyanı cəmiyyətdə çoxluq təşkil edən etnik toplumun və milli etnik azlıqların qarşılıqlı münasibətini əks etdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.
- 2) “Özgələr”, “yadellilər” kimi tanınan azlıqlar islamdan əvvəl də Ərəbistan yarımadasında yaşamışlar. Bu səbəbdən, Əməvilər dövründə yaranmış “şüubilik” hərəkətinin rüşeymlərini cahiliyyə dövründə görürük. Bu dövrdə etnik azlıqların nümayəndələrinin fikir və düşüncəsinin, hakim topluma qarşı yönələn azadlıq ideyalarının daşıyıcısı kimi səalilik şairlərin poeziyası xüsusi önəm kəsb edir. Məhz bu dövrdə həbəş əsilli səalilik şairlərin yaradıcılığı ilə ərəb ədəbiyyatında “özlülər”in ədəbiyyatı kimi bir istiqamət yaranır. əş-Şənfəra, Suleyk ibn Suləkə, Təabbata Şərran kimi şairlərin poeziyası ərəb ədəbiyyatında azadfikirliliyin ilk rüşeymlərini əks etdirir.
- 3) İslam dininin yaranması dövründə müsəlman cəmiyyəti yeknəsək olmamışdır. İslama zidd toplumlardan yəhudi şairlərin poeziyasını azadfikirliliyin ifadəsi saymaq olar. Bu cəhətdən, xüsusilə yəhudilərin şəhid şair saydıqları Kəb ibn əl-Əşrəfin yaradıcılığı diqqəti cəlb edir.
- 4) İslam dini yarananadək demək olar ki, müxtəlif qəbilələrdən ibarət olan ərəb dünyasında “ümmət” anlamı ilə insanların yeni birliyi – dini etiqada əsaslanan toplumu yaranır və bu prosesdə islam dininə tapınmış hərbi əsirlərin statusu “məvalilik” institutu ilə tənzimlənir. Peyğəmbərin və Rəşidi xəlifələrin dövründə etnik ayrı-seçkilik “ümmət” anlamı qarşısında geri çəkilir və məvalilər təqiblərlə üzləşmirdi.
- 5) “Yadelli” ədəbiyyat xüsusilə Əməvilər dövründə geniş vüsət alır. Buna səbəb, ilkin islam dövrünə xas “bütün müsəlmanların bərabərliyi” ideyasının unudulması idi. Təqiblərə məruz qalan etnik azlıqlar əvvəl bir müsəlman kimi

ərəblərlə bərabərlik uğrunda çıxış edirlərsə, sonra İsmayıl ibn Yəssar kimi özlərinin ərəblərdən üstünlüyünü iddia edirlər. Beləliklə, “şüubi” poeziyasının ilk nümunələri Əməvilər dövründə yaranır. Şüubilər adətən qədim Sasani səltənəti və Bizans imperatorluğu ilə öyünür, bununla özlərini qədim dövlətçilik ənənələrini təmsil edən zümrə kimi göstərirlər.

- 6) Abbasilər dövründə müxtəlif xalqların Bəsrə, Kufə, Bağdad kimi şəhərlərdə birgə yaşaması kosmopolitan cəmiyyət və multikultural ədəbiyyat yaradır. Müxtəlif xalqların düşüncə tərzini əks etdirən şüubi ideologiyası ərəb ədəbiyyatına əcəm xalqlarının qədim mədəniyyəti ilə bağlı ideyalar gətirir. Bu dövrdə şüubilər yalnız ərəblərin keçmiş mədəniyyətlərinə istehza etməklə kifayətlənməyib, həm də öz şeirlərində islama zidd fikirləri əks etdirirlər. Şüubi şairlər islam ayinlərinə hücum etməkdən belə çəkinmirlər. Müqəddəs Ramazan ayı belə həcv edilir.
- 7) Cəmiyyətdə geniş yer alan zindqlik, yəni dini ayin və ehkamlara əməl etməmə, eys-ışrətə meyil – mucun məhz bu dövrdə vüsət tapır. Bu yeni istiqamət, xüsusilə farslar arasında güclü idi. Ədəbiyyatda yenililəşmə hərəkəti əslində fars mədəniyyəti ilə bağlı şairlərin – Bəşşar ibn Burd, Əbu Nüvas və başqalarının ərəb hegemonluğuna qarşı azadfikirliliyinin ifadəsi idi.
- 8) Abbasi xəlifələrini dini ayinlərdən daha çox öz hakimiyyətləri maraqlandırır. Onlar zindq şairlərin islama zidd fikirlərinə və ərəb qəbilələrini təhqir etməsinə göz yumurdular. Bu səbəbdən, bəzən zindq kimi tanınan şairlər (məsələn, Əbu Nüvas) sarayda ən yüksək məqama çata bilirdilər.
- 9) Geniş vüsət almış zindqlik manixeyçi düşüncə ilə sıx bağlı idi. Zərdüştüklə xristianlığın qovşağında yaranmış manixeyçilik Abbasilər dövrü şüubi ədəbiyyatında əsas yer tutur. Manixeyçilik harınlamış əyanlara qarşı çıxıb cəmiyyətdə ictimai bərabərliyi təbliğ etdiyindən Abbasi xəlifələri bəzən dini ehkamların pozulmasına göz yumsa da, manixeyçi ədib və şairləri təqib edirdilər. Bu dövrdə Bəşşar ibn Burd, Saleh ibn Abd əl-Quddus, İbn əl-Müqaffa kimi fars əsilli şair və ədiblər

manixeyçilikdə ittiham olunub edam edilirlər. Beləliklə, özləri də eyş-işrətə meyilli olan Abbasi xəlifələri zindqliyə və poeziyadakı təhqiramiz anti-ərəb əhval-ruhiyyəsinə çox da əhəmiyyət vermirdilər. Amma onlar insanların sosial bərabərliyini təbliğ edən manixeyçi düşüncəsində öz səltənətləri üçün təhlükə gördüklərindən onlar barəsində amansız inkvizisiya tədbirlərinə əl atırdılar. Manixeyçilərin təqibi din pərdəsi altında aparılırdı. Bu, xüsusilə, xəlifə Mehdiinin dövründə güclü idi.

- 10) O dövrdə Abbasilərə qarşı ən güclü müxalifəti şiələr təşkil edirdilər. Azadfikirliliyin ifadəsində şiə ideologiyasına tez-tez müraciət edilir, şiəlik və şüubilik bəzən bir cəbhədə çıxış edirdi. Şiə təəssübkeşi olan şairlər həm ərəblər, həm də qeyri-ərəblər arasında çox idi. Ərəblərdən fərqli olaraq qeyri-ərəb şiə təəssübkeşləri Abbasi hakimiyyətini daha kəskin tənqid edirdilər. Bu sahədə Dibil əl-Xuzaini və İbn əl-Rumini xüsusi qeyd etmək lazımdır.
- 11) Cəmiyyətdəki etnik azlıqların hegemon çoxluğa qarşı mübarizəsində bir çox şeir janrları inkişaf edir. Xüsusilə, xəməriyyə janrı qəsidənin tərkibindən çıxıb müstəqil janr statusu qazanır. Ərəb şeirinə forma və məzmun yeniliyi gəlir. Qəsidənin əsrlər boyu poetik etalon sayılan lirik başlanğıcı – tərk edilən obanın qalıqlarının təsviri istehza obyektinə çevrilir. Poeziyada bədəvi gözəli təmsil edən Hind, Suad, Leyla kimi obrazları xristian monastrlarında saqilik edən cavan oğlanlar, kef məclislərin bəzəyən müğənni, rəqqasə və cariyələr əvəz edir. Beləliklə, bu dövrdə azadfikirlilik yalnız hakim xalqa və ağalığa qarşı deyil, həm də köhnəlmiş klassik ənənələrə qarşı yönəlir. Bu halı daha çox Əbu Nüvas yaradıcılığında müşahidə edirik.
- 12) Şüubilərin öz əsil-nəcəbətleri ilə öyünüb ərəbləri təhqir etməsi növbəti mərhələdə ərəb təəssübkeşlərini hərəkətə gətirir. Ədəbiyyatda şüubilərə qarşı müqaviməti təşkil edən klassisizim, ənənələrə qayıdış güclənir. Ərəbləri qədim söz sənətinin sahibi kimi təqdim edən ərəb təəssübkeşləri arasında poeziya nümunələrinin toplanması qayğısına qalınır, bir çox

antologiyalar meydana çıxır. Cəmiyyətdə mötəzililiyə xas mübahisə və diskussiyalar zirvə həddinə çatır. Məscidlər, bazarlar ərəb və əcəm xalqlarının mübahisə meydanına çevrilir. Bu mübahisələr bir sıra ədəbi nümunələrə, əl-Cahizin və İbn Abd Rəbbihinin əsərlərinə yol açır.

- 13) Ənənələrə qayıdış dövründə azadfikirlilik yalnız ərəb hegemonluğunun təmsilçiləri olan Abbasi xəlifələrinə olan hücumla kifayətlənmir. Bu dövrdə xəlifələrin məddah şairləri (məsələn, əl-Buhturi) də tənqid edilir.
- 14) Şüubilik yalnız Abbasilərin ərəb hegemonluğuna qarşı yönəlməyib, onların tərəfdarlarına qarşı da özünü göstərir. Xəlifə əl-Mötəsim dövründən hakimiyyətin hərbi-inzibati sistemində mühüm yer tutan türklərə qarşı ayrı-ayrı vəzirlərin timsalında hücumlar nəzərə çarpır.
- 15) Beləliklə, cəmiyyətdə azadfikirliliyə təkan verən şüubi hərəkəti ərəb ədəbiyyatında yalnız etnik düşüncə tərzinin ifadəsi olmayıb, bir sıra mühüm mədəni-mənəvi prosesləri əks etdirmişdir. Bura həm qeyri-ərəblərin islamaqədərki qədim dini baxışlarının dirçəldilməsi (məsələn, manixeyçilik), ərəb poetik ənənələrinə tənqidi yanaşma, həm də islam daxilində heterodoks cərəyanların fəallaşması (məsələn, şiəlik) daxil idi. Öz kökləri ilə cahiliyyə dövrünə gedib çıxan bu ədəbi proses, yəni etnik azlıqların azadfikirliliyi, Abbasilərin qızıl əsri sayılan VIII-X əsrlərdə özünün zirvə mərhələsinə çatır.

Dissertasiyanın mövzusunə dair dərc edilmiş elmi əsərlərin siyahısı

1. Dəmirova, C. İslamaqədərki ərəb cəmiyyətində “özgələr” // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal – 2017.1(101),–s.373-376
2. Dəmirova, C. Səalək şairlərin yaradıcılığında azadfikirlilik motivləri // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, “Risalə” araşdırmalar toplusu, – 2017. № 13, – s. 49-60
3. Dəmirova, C. İsmayıl ibn Yassar şüubi şair kimi // – Bakı: Bakı Avrasiya Universiteti, “Sivilizasiya” jurnalı, – 2017.Cild 6, № 1, – s. 270-274
4. Dəmirova, C. Əcəm xalqları, məvalilər və məvali poeziyası şüubiliyə gedən yolda // – Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, ADU-nun Elmi xəbərləri, – 2017. Cild 2, № 2, – s. 247-253
5. Dəmirova, C. İslamın yarandığı dövrdə ərəb cəmiyyətində “özgələr” və azadfikirlilik // – Bakı: AMEA Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri jurnalı, –2017.№ 4, – s. 221-229
6. Dəmirova, C. Şüubilik hərəkatının meydana gəlməsi və əsas mərhələləri // İnformasiyalaşdırılmış cəmiyyətdə xarici dillərin tədrisinin səmərəli yolları Beynəlxalq elmi-praktiki konfransı, – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Bakı Biznes Universiteti, – 2017. –s.53-55
7. Damirova, J. Considerations in Arabian prose in regard to Shuubiyya // – Austria,Vienna: European Journal of Literature and Linguistics, –2017. № 2, –pp.45-48
8. Damirova, J. Shu`ubism and Shia fanaticism in Arabic classic poetry // – Kyiv: Journal of “Language and Literature”, Taras Shevchenko National University of Kyiv, – 2019. – pp. 512 - 522
9. Damirova, J. Classical Arabic Literature called “Freedom of thought in Arabic Classic oriental Literature. – Germany: LAP LAMBERT Academic Publishing, – 2019. – p. 100

10. Dəmirova, C. Salih ibn Abd əl-Quddus və Bəşşar ibn Burd Abbasi inkvizisiyasının ilk qurbanlarından biri kimi // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, “Risalə” araşdırmalar toplusu, – 2019. №1, –17-27
11. Damirova, J. Shu’ubism and Hereticism (zindiq) as characteristic features of the Abbasid society // Philological Sciences Current Trends and Development factors, International Conference, – Odessa: – January 24-25, –2020, –pp. 106-111
12. Damirova J. Abu Nuwas as shu’ubi poet // Scientific Achievements of modern Society, international Conference, – Liverpool: – February 5- 7, – 2020, – pp. 107-113
13. Dəmirova, C. Qədim fars mədəniyyətinin təbliğatçısı İbn əl-Müqaffa dövrünün zındıqlarından biri kimi // Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880 illiyinə həsr edilən Respublika Gənclər Konfransı, - Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, - 2021. – s. 56-59

Dissertasiyanın müdafiəsi 30 iyun 2022-ci il tarixində saat 14:00-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.18 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az.1143, Bakı ş., H.Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, IV mərtəbə, AMEA Akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Qiraət zalı.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "26" may 2022- ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 23.05.2022

Kağızın formatı: A5

Həcm: 46873

Tiraj: 100